

Dušan Puvačić

**SA DŽEFRIJEM
LOKOM: UGLAVNOM
TELEFONOM I
POŠTOM
(ELEKTRONSKOM I
PUŽEVSKOM) –
O NUŠIĆU, NARODNOJ
POEZIJI, NIŠKOJ
BANJI I SRPSKIM
KRZNDARIMA**

PISMA I KOMENTARI

Književnost 1/2008

PISMA I KOMENTARI

SA DŽEFRIJEM LOKOM: UGLAVNOM TELEFONOM I POŠTOM (ELEKTRONSKOM I PUŽEVSKOM) - O NUŠIĆU, NARODNOJ POEZIJI, NIŠKOJ BANJI I SRPSKIM KRZNARIMA

Dušan Puvačić

Srpska književnost je krajem prošle godine, izgubila jednog od svojih najvećih engleskih prijatelja - Džefrija Loka (Geoffrey N. W. Locke, 1927-2007), prevodioca epskih narodnih pesama i Nušićevih pozorišnih komada. Nekoliko dana pre Božića javila mi se telefonom njegova supruga Džin da me obavesti o Džefrijevoj smrti. Gledao je televiziju, iznenada mu je pozlilo i posle nekoliko minuta više nije bio živ. Vest me je potresla, ali ne i iznenadila, jer me je Džefri, na neki način, za nju bio pripremio. Telefonirao mi je pre nešto više od godinu dana i upitao može li da mi pošalje sve svoje neobjavljene prevode Nušića. Neka "sede" i na mome kompjuteru, "za svaki slučaj". Kratko, bez detaljisanja, bez ikakvih drugih objašnjenja. Znali smo i on i ja šta to njegovo "just in case" znači.

Tekstovi su već sutradan stigli elektronskom poštom – *Pokojnik, Opasna igra, Ujež, Sumnjivo lice* i *Tako je moralo biti*. Dodao sam ih ranije objavljenim prevodima Nušićevih komedija (*Ožalošćena porodica, Dr. i Gospođa ministarka*). Podrazumevalo se da mi ih šalje jer je verovao da dolaze "bolji dani" (a oni, po rečima Crnjanskog, "uvek dolaze") i da ću ja – nešto mlađi od njega - imati veću šansu da bar deo toga negde objavim. Znam da ću, čim sledeći put dođem u Beograd, krenuti u akciju. Možda me čak neko i ranije iznenadi svojom samarićanskom idejom - recimo moje kolege iz srpskog PEN-a, Vida Ognjenović i Mihajlo Pantić.

Pripremajući se da se ovim tekstom oprostim od Džefrija, prelistavam i čitam njegova pisma i pokušavam da se podsetim kako je jedno poslovno poznanstvo s čovekom s kojim sam se sreo samo jednom u životu i tom prilikom razgovarao ne više od petnaestak minuta, preraslo u veliko, saradničko prijateljstvo.

U prvom pismu koje sam od njega primio (6. novembar 1998) predstavio mi se kao prevodilac knjige *The Serbian Epic Ballads: an Anthology*, koju je u oktobru

prethodne godine kao dvojezično izdanje objavio beogradski Nolit. Osnovni cilj u radu na ovim prevodima bio mu je da engleskom čitaocu otkrije “pravu književnu vrednost i privlačnost“ srpske narodne epike, o kojoj se, zbog slabosti postojećih prevoda, pogrešno misli da je dosadna i nezanimljiva. Nameravao je da svoju antologiju objavi u Engleskoj, a Nolitu se obratio tek pošto je preko dvadeset engleskih izdavača knjigu odbilo. Posle objavljivanja dvojezičnog izdanja u Beogradu, ponovo je pokušao da za svoje prevode zainteresuje neke engleske firme. Izdavačka kuća C. Hurst & Co. ga je zavlačila od marta do oktobra, uveravajući ga da je “definitivno zainteresovana “za objavljivanje jednojezičnog izdanja, ali da traži američkog partnera. Sad su mu upravo javili da odustaju od projekta, jer nisu uspeali da nađu kooperanta u Americi, pa je opet tamo gde je bio na samom početku. Obraća se meni, na sugestiju Nemanje Marčetića, urednika časopisa *South Slav Journal* (gde je Dr. E. D. Goj upravo objavio pozitivan prikaz njegove knjige), koji mu je rekao da možda ja imam veze s nekim londonskim izdavačem pa bih mogao da mu pomognem. Novac ga, u celom tom poslu, ni malo ne interesuje. U Jugoslaviji se odrekao honorara u korist Crvenog krsta, pa bi to učinio i u Engleskoj. Biće mi zahvalan za svaki savet i sugestiju.

Odgovorio sam mu da je, na žalost, Marčetić precenio moj uticaj na londonske izdavače i moje veze s njima; da svi moji prijatelji i kolege koji se bave prevođenjem dela iz srpske i hrvatske književnosti imaju iskustva slična, ili još gora, od njegovog, i da je sve što su poslednjih godina objavili, ugledalo sveta u Srbiji ili Hrvatskoj – i da mu je moj savet da se drži Beograda.

U to vreme sam se redovno, nekoliko puta mesečno viđao sa kolegom, prijateljem i, konačno, kumom Nedom Gojem u Kembridžu. Razgovarali smo o svemu i svačemu, pa i o Džefriju Loku i njegovoj antologiji srpske narodne epike. Ned je tvrdio da je to “nesumnjivo jedan od najboljih, ako ne i najbolji prevod epskih narodnih pesama na engleski.“ Znao sam da se dopisuju, i da mu je Ned pisao iscrpno o svojim prevodilačkim nedaćama.

Prilikom jedne od tih poseta pročitao mi je, a dva dana kasnije fotokopirao i poslao faksom, tek prispelo Džefrijevo pismo od 25. februara 1999. Ned je bio objavio, na Hvaru, svoj prevod Hektorovićevo *Ribanja i ribarskog prigovaranja*, i jedan primerak poslao Džefriju, pa je pismo pisano u prvom redu kao zahvalnica za primljenu knjigu i pohvala (“po mome skromnom i amaterskom mišljenju“) Nedovog prevoda. Posle uvodnog, kurtoaznog dela, prešao je na druge, zanimljivije teme –

lične i političke. Najpre o svojim zdravstvenim nedaćama (replika na Nedovu informaciju o blagom moždanom udaru koji je nešto ranije preživeo, bez ozbiljnijih posledica) – plastičnoj cevčici ugrađenoj tri godine ranije zbog aneurizma aorte i o operaciji žučne kesice – koje lekari pripisuju starosti. “Kakva gnjavaža!” Potom o srpsko-hrvatskim odnosima i animozitetu između Srba i Hrvata koji je – citiram - “na osnovu mog vlastitog iskustva i posmatranja... bio uvek potpuno jednostran: Hrvati, noseći masivni kompleks inferiornosti, mrzeli su Srbe a njihovu mržnju je pogoršavalo prezrivo odbijanje Srba da uzvrate istom merom.” U okviru te kratke analize uzroka i posledica rata koji je tek bio završen, jedan pasus je bio posvećen osobi koja je vrlo visoko ocenila kvalitet njegovih prevoda narodne poezije, ali je, protiv “uvodne skice srpske istorije” objavljene uz antologiju, napisala “kreštavu... dijabribu”. Zahvaljujući se Nedu na podacima koje mu je o toj osobi poslao, Džefri dodaje: “Nisam znao da se dobrovoljno prijavila za izvođača u političko-književnom kupleraju koji trenutno vodi Noel Malkolm, čija bi *Kratka istorija Bosne*, po mom mišljenju, sigurno dobila nagradu “Jozef Gebels” za lažnu propagandu, da takva postoji. “ Ova Džefrijeva jetka dijabriba protiv Malkolmove knjige me je i podstakla da Neda zamolim da mi pošalje fotokopiju pisma, “za svaki slučaj”. Otkrio sam još jednog Engleza s kojim bih lako mogao da se razumem!

Prošlo je tek nešto više od godinu dana kad sam s njim ponovo stupio u kontakt. Jasna Levinger-Goj, sada već moja kuma, obavestila me je 13. marta telefonom da je tog jutra Ned iznenada preminuo, i zamolila da o tome obavestim njegove najbliže prijatelje. Umro je brzo i bezbolno, od aneurizma aorte, jer lekari nisu blagovremeno otkrili, kao u Džefrijevom slučaju, da je u taj krvni sud potrebno ugraditi parče plastične cevi. Džefriju sam se javio kratkim pismom. Odgovorio mi je već sledećeg dana, pisamcetom kojim ću, na kraju, i završiti ovu svoju priču.

Tih godina sam najveći deo vremena provodio za kompjuterom, obrađujući tekstove za elektronski časopis *Kritika etc*, koji smo negde u proleće 1998. pokrenuli, na njegovu inicijativu, Vladimir Miličić i ja. Tekstovi su stizali svakojako, na disketama, u pismima otkucani pisaćom mašinom, elektronskom poštom. Neke je trebalo “samo” redigovati, a druge prekucati i preneti na kompjuter, pre slanja u Ameriku, da ih Vlada postavi na naš *web-site*.

Na moj poziv da pošalje neki prilog za *Kritiku etc* - u pismu od 22. marta mi se zahvaljuje, ali me podseća da je njegov “književni horizont prilično uzak” - ako se izuzmu velika tradicionalna epika i Njegoš, koji ga je uvek podsećao na Čosera,

jednog od njegovih omiljenih engleskih pesnika. Sada se "bez stida" predaje samo onome što ga zabavlja. Stoga je mnogo zainteresovaniji za pisce kao što su Nušić, čije je komedije *Ožalošćena porodica* i *Dr.* preveo "za sopstveno zadovoljstvo", ili Andrić, nego Krleža ili Selimović, koji su mu "teški", kao, uostalom i dobar deo onog što su napisali Dikens, Volter Skot i slične veličine. "Iskreno da kažem, moje glavno interesovanje u životu je muzika, a moja konačna ambicija da na sopstvenom klaviru pristojno odsviram - bar samo jednom - Šubertovu fantaziju "Putnik". Pokušavam već preko pedeset godina, bez uspeha, ali, kako Njegoš kaže: *Bez muke se pjesma ne ispoja!*"

Pošto sam mu bio pomenuo da je Ned, kratko vreme pre smrti, preveo narodnu pesmu *Starina Novak i knez Bogosav*, dodaje da bi veoma voleo da je vidi, i, usput, kreće u frontalni napad na postojeće prevode narodne poezije, koji su ga "užasnuli". Posebno se okomio na An Penington i Petera Livija i njihovu knjigu *Marko the Prince*. koja je, po njegovom mišljenju, "apsolutno sramotna". "Ona ne samo da izvanrednu poeziju spušta na nivo studentskog vežbanja, nego je puna grubih grešaka. Zamislite pobrkati *zatočnika* sa *zatočenikom* i u *Dušanovoj ženidbi* prevesti *king's champion* kao *king's prisoner*! Jedno je napraviti glupu grešku s pojedinom reči kad ona nije važna za opšti smisao – i ja sam to činio – ali kad je reč bitna za značenje celog pasusa takva budalaština je neoprostiva. Ne znam kako su se usudili da to objave!" Pošto se već raspisao na tu temu, podseća me da nastavlja s pokušajima da svoju knjigu objavi, jednojezično, "ovde ili u Americi ". Zašto? "Kao što vam je više nego dobro poznato, strašna propagandna kampanja poslednje decenije se uglavnom usredsredila na prikazivanje Srba kao sirovog i nekulturnog naroda, i ja ostajem uveren da je jedan mali ali važan način da se na nju odgovori ako se široj javnosti, a ne samo specijalistima, predstavi prava priroda njihove jedinstvene epike. Nakon što je *Faber* nedavno objavio prevod *Beovulfa* poslao sam im primerak svoje knjige, ističući da srpska epska poezija, pristojno prevedena, svojom pesničkom, književnom i zabavnom vrednošću nadmašuje to dosadno staro štivo i pozvao ih da učine nešto dobro sami za sebe objavljujući je. (Nisam upotrebio baš te reči). Nisam imao sreće. Dobrodošla bi mi bila svaka sugestija kome bih mogao da se obratim."

I nešto kasnije mi se ponovo jada, prisećajući se sličnih nedaća. Od 1974, kad je počelo njegovo prevodilačko "torbarenje", nudio je knjigu svim "uobičajenim" londonskim izdavačkim kućama. *Harvill* je izrazio zainteresovanost, ali ga je na kraju

odbio, s obrazloženjem da “*srpska epika nije literatura jer proizlazi iz usmene tradicije!*” Razume se, ovo je možda bio učtivi izgovor. Ukazao sam im da bi takav kriterijum eliminisao *Ilijadu*, *Odiseju* i velik deo *Biblije*, ali bez uspeha.“

Kad sam čuo da ima prevedene i neobjavljene dve Nušičeve komedije, ponudio sam mu da najpre jednu, pa drugu, objavim na internetu, u *Kritici etc.* Moj predlog ga je “zaintrigirao“, ali me je upozorio da je tekst dug punih 75 strana, i da se pita koga bi to moglo interesovati. “Moram priznati da sam donekle izgubljen na ovom novom elektronskom okeanu! Ali ako želite, sigurno ću vam je poslati. Najzgodniji način, što se mene tiče, bio bi da vam pošaljem disketu.“ U međuvremenu će tekst još jednom pročitati i doterati.

Odgovaram da je Internet čudovište koje guta sve i da sam, konačno, presrećan što uređujem časopis u kojem se ne mora voditi računa o prostoru. Njegovih 75 strana Nušića je kao zrnce peska u okeanu. Neka o tome ne brine. Početkom maja, stiže disketa s prevodom *Ožalošćene porodice*. “Kao što sam pomenuo u telefonskom razgovoru, prvobitno sam ga uradio za konkurs *Allied Domecq*-a (za prevode stranih dramskih tekstova), i uglavnom zbog toga sam sve prebacio u engleski okvir, uključujući lična imena i nazive mesta. Pošto sam originalna imena notirao u spisku ličnosti i fusnotama, svako ko želi može da ih vrati u prvobitni oblik.“ U tom prvom Džefrijevom prevodu Nušića, Agaton Arsić postaje Arthur Arndale, Simka - Cynthia Arndale, Tanasije Dimitrijević - Thomas Dibble, Proka Prokić - Peter Pickles, Gina – Jean Pickles, Trifun Spasić – Michael Sparrow, Miša Stanimirović – Michael Stainer, Sarka – Sarah, Dr. Petrović – Mr Paterson, Danica – Daisy, dok Tetka ostaje Aunt. Nešto kasnije mi šalje i disketu s prevodom komedija *Dr*, poengležen na sličan način. Oba teksta prebacujem iz Microsoft Word-a u PDF-format i šaljem Vladi da objavi.

Ohrabren Nušičevim plutanjem na “novom elektronskom okeanu“, odlučuje da se uhvati u koštac još sa jednom komedijom i pita za savet: kojom? Preporučujem *Gospođu ministarku* i šaljem mu primerak knjige iz biblioteke SSEES-a. “Kako dugo mogu da je zadržim? Trebaće mi dosta vremena da je apsorbujem.“ “Apsorbovanje“ i prevođenje nije uzelo više od četiri meseca. Polovinom maja mi je poslao disketu s prevodom i knjigu - da je vratim u biblioteku. “Istinski sam uživao radeći ovo, i moje divljenje za Nušića nastavlja da raste. Jedino nisam baš bio oduševljen Predgovorom – učinio mi se pomalo visokoparan, i ni malo sličan predgovorima nekih drama DŽ. B. Šoa.“ Uveren je da bi i *Ožalošćena porodica* i *Dr*. imali velikog

uspeha na savremenoj sceni, ali je “van njegovog domašaja“ kako probuditi interesovanje za njih; i dodaje – “jedan problem je verovatno što zahtevaju veliki ansambl.“

U međuvremenu smo se, konačno, sreli i kratko proćaskali, Fondacija Laza Kostić je 22. marta 2001. obeležila svoju desetogodišnjicu, koncertom u crkvi St. John's, na Smith Square-u, u srcu Vestminstera. Pijanistkinja Marina Milić-Apostolović, osnivač i umetnički direktor Fonda, ne samo da je pripremila izuzetno kvalitetan muzički program, nego je privolela i Vojislava Koštunicu, tada predsednika Savezne Republike Jugoslavije, da se prihvati pokroviteljstva. Sopran Patricija Rozario i pijanista Džulijus Drejk su izvodili solo pesme Bramsa, Čajkovskog, Rahmanjinova i Džona Tavenera - neke od njih komponovane na tekstove srpskih narodnih pesama. Središnji i najvažniji deo programa pripadao je savremenom engleskom kompozitoru Džonu Taveneru i svetskoj premijeri njegove kompozicije “Poslanica ljubavi“ (“Epistle of Love”), koju je Fondacija naručila specijalno za ovu priliku. I ona se zasnivala na temama iz srpske srednjovekovne i renesansne poezije, i bila posvećena autorovom bratu Rodžeru, njegovoj verenici Marini i “srpskim mučenicima“. Džefri mi je javio da će za tu priliku doći u London sa suprugom, pa smo se dogovorili da se, preko Marine, konačno upoznamo. Marina je, naime, imala ambiciju da se kao suizdavač proširenog izdanja Džefrijevog prevoda narodnih epskih pesama pojavi i Fondacija Laza Kostić i da se potom organizuje veleepna promocija (koja bi koštala “samo“ 14.000 funti!) u kojoj bi sudelovale najveće zvezde engleskog pozorišnog i muzičkog života. Zbog toga je bila s njim u vezi. Džefri, izgubivši svaku nadu da će naći izdavača u Engleskoj ili Americi, video je u tome priliku da ostvari svoj davnašnji san i svoju knjigu vidi konačno objavljenu u svojoj zemlji.

Kad sam stigao, Marina me je odvela i predstavila Džefriju - i nestala da dočekuje i pozdravlja važnije goste. Pošto smo sa formalnog “gospodine+prezime“ već bili prešli na neformalno oslovljavanje imenom, Džefrijeve prve reči “Well, Dušan, at last! So pleased to meet you!“ potvrdile su da sam u Džefriju našao Engleza s kojim ću se lako razumeti. Iako je razgovor bio pretežno kurtoazan – kad su stigli iz Dorseta, gde su se smestili, koliko ostaju u Londonu – osetio sam da mi je taj nenametljivo skromni čovek gospodskih manira i vojničkog držanja neverovatno blizak. I da ću učiniti sve što je u mojoj moći da mu pomognem u ostvarenju bar dela

onoga što je naumio. Na kraju koncerta smo se oprostili, uvereni da ćemo se, jednog dana, ponovo sresti.

Iz prepiske i telefonskih razgovora koje smo vodili znao sam da se Džefri, dok prevodi *Gospođu ministarku*, vraća s vremena na vreme svojoj prvoj ljubavi – narodnim epskim pesmama. Shvatio sam šta i koliko radi kad sam početkom 2001. primio od njega disketu sa “dodatnim baladama” – pet novoprevedenih pesama kojima je nameravao da proširi sledeće izdanje svoje antologije. Uz njih mi je poslao i *file* nazvan “Popravke”. Tu su bile navedene sve izmene i ispravke o kojima se složio sa svojim prijateljem, urednikom Nolita Slobodanom Đorđevićem (“posle objavljivanja, avaj, i pre njegove smrti”) - neke od njih nesumnjivo ozbiljne greške. Knjiga je pripremana u vreme kad se još komuniciralo samo običnom, “puževskom poštom”, a Nolitu se žurilo. Bio bi mi “ogromno zahvalan” kad bih mogao proveriti ima li i u dodatnim pesmama takvih grešaka – i da su mu svi komentari dobrodošli. Jedan pasaž iz pesme *Senjanin Tadija* – stihovi 25-28 – ga je “definitivno namučio”: “Oba živa oderao brava,/ Pa ih pusti u jelovo grane:/ Grana dirne, stoji dreka jarca, / Ovan ćuti, ne pušta avaza.” Da li ga je tačno preveo? U istoj pesmi je “Crvene stene” preveo kao “*Rufous Rocks*” (Crvenkasto-smeđe stene), pa se pita ima li taj izraz neku posebnu konotaciju ili je pak obično ime mesta?

Neposredno posle jubilarnog koncerta povukao sam se iz Upravnog odbora Fondacije Laza Kostić, ali sam gospa-Marini (kako ju je Džefri zvao u našoj prepisci) obećao da ću joj pomoći u poslovima vezanim za objavljivanje njegove antologije. Ona je sad, kao kooperanta, imala u vidu malu izdavačku kuću “*Lazarica Press*”, vezanu za srpsku pravoslavnu crkvu u Bermingamu. Džefri i ja smo je zajedničkim naporima ubedili da treba da odustane od dvojezičnog izdanja, ne samo radi smanjenja troškova nego i zbog toga što smo verovali da bi to pre odbilo nego privuklo engleskog čitaoca, kome je knjiga u prvom redu bila namenjena. Džefri je počeo da radi na novoj, popravljenoj verziji svoga Uvoda. “Uvod je napisan pre gotovo deset godina, u vreme kad nisam imao nikakvog kontakta sa tekućim pisanjem o jugoslovenskoj literaturi i politici. Sad bih želeo da dodam pasus ili dva, nešto čime bih istakao da se, kao deo nedavnog procesa demonizacije Srba, lažno tvrdi da su njihove epske pesme raspaljive i Džingoističke, s nezdravim naglaskom na Kosovskoj bici, dok u stvari (kao što ti znaš, ali mnogi samozvani “eksperti” ne znaju), one slave samo hrabrost i moralnu čvrstinu u nesreći, a kosovski ciklus je samo mali deo te celine. Teško bi bilo zamisliti epske pesme ijedne nacije koje su

svesnije tragedije rata, i manje ratoborne. U njima nema ni traga od *Molite se Bogu za Harija, Englesku i svetoga Đorđa*, još manje od *Le jour de gloire est arrivée*. To mislim treba reći – pogotovo što mnogi prikazivači knjiga čitaju samo uvode!“ (Pismo od 10. maja 2001)

U međuvremenu sam uporedio tekst prevoda *Gospođe ministarke* s originalom i poslao mu svoje ispravke, sugestije i komentare. Potom smo sate provodili na telefonu, tražeći najbolja rešenja za Nušićeve beogradske kolokvijalizme. Ti razgovori su bili najkorisnije i najefikasnije radne seanse. Džefri mi je, 8. jula poslao disketu sa “konačnom verzijom“ (za objavljivanje u *Kritici*) i “nacrt“ novog Uvoda za antologiju, sa naznakama šta je izbacio, šta izmenio, a šta dodao starom.

Istovremeno su i u našem londonskom književnom udruženju (ASWA) stvari krenule na bolje. Zahvaljujući šarmu i lepoti Jasmine Holbus, koja je uspela da od nekoliko naših poslovnih ljudi iskamči nešto novca, naš bankovni račun je odjednom postao zdraviji nego ikada. Sonja Besford, sekretarica Udruženja, predložila je da pokrenemo izdavačku delatnost, skromno, sa dve knjige, pa nastavimo koliko možemo, s krajnjim ciljem da, od profita (najlepše pevaju zablude!) osnujemo nagradu za prevode srpske književnosti na engleski, koju bi ASWA dodeljivala svake ili svake druge godine. Složili smo se da jedna knjiga bude Sonjina zbirka pesama *Arrivals & Departures*. A druga? Rekao sam da tu ne bi trebalo da bude bilo kakvih dilema: tri Nušićeve komedije u prevodu Džefrija Loka. Svi saglasni! Džefri je bio istinski uzbuđen. To leto je prošlo u udarničkom radu. Otkrivši i “manje-više savladavši“ komande “Find“ (Nađi) i “Replace“ (Zameni) na svome kompjuteru, Džefri je već bio počeo da u prevedene verzije *Ožalošćene porodice* i *Dr-a vraća* originalna imena. Pritom je, umesto naše latinice, koristio transliteraciju, da bi engleski čitalac mogao da ih koliko-toliko pravilno izgovori. Ja sam upoređivao prevode s originalom i gotovo svakodnevno mu slao komentare i predloge za ispravke i promene teksta. Telefonski razgovori su postajali sve duži.

Odlučili smo da se, mnogo kraća, Sonjina knjiga štampa u Londonu, a Nušićeva u Beogradu, jer je ušteda na štamparskim uslugama bila ogromna. Zamolio sam svog prijatelja Ljubu Kljakića - koji je vodio izdavačku kuću Akademija Nova, i nešto ranije objavio studiju Neda Goja o poeziji Šiška Menčetića i Đora Držića (na engleskom) i knjigu moga oca *Stara Banjaluka* - da obezbedi dobru štampariju i uzme na sebe druge izdavačke (i magacinske) usluge. Džon Besford,

Sonjin muž, napravio je nacrt korica, a Sonja je našla odličnog mladog grafičkog dizajnera, Džona Morgana, kome smo odlučili poveriti kompjutersku pripremu. Pribavili smo i ISBN-broj za obe knjige. Zamolio sam Džefrija da napiše kratak predgovor. Dvoumio se. Njegova literarna znanja su ograničena. Od savremenih pisaca poznaje “prilično dobro” jedino Andrića, Crnjanskog i Krležu. “Imaj na umu da sam ja tek običan vojnik koji voli dobar smeh i ceni vešto konstruisanu komediju! Pokušaću, ako želiš, ali će to biti prilično amaterski... U svakom slučaju, očekujem razvoj događaja s velikim interesovanjem.” Odgovorio sam mu telefonom da od njega ne tražim nikakve kritičke analize i komparacije, nego ličnu priču o tome kako je i zbog čega Nušića prevodio.

U pismu od 12. oktobra poslao mi je disketu s prerađenim prevodima sve tri komedije – da ih predam Džonu Morganu na dalju kompjutersku obradu. “Čovek nikad nije potpuno zadovoljan, ali sad sam ponovo prošao kroz sve tri i uneo neke manje ispravke (nadam se). Uglavnom poneka reč tu i tamo – ništa drastično!” Dogovorili smo se da sa Morganom lično kontaktira oko korekture i drugih tehničkih detalja.

U istom pismu me je obavestio da se i pokušaj sa Lazarica-Press-om porazno završio. Sveštenik, otac Zebić mu je poslao nekoliko stranica knjige na korekturu, ali je na njima bilo užasno mnogo grešaka. Nije mu jasno kako su se pojavile kad ih na njegovoj disketi nije bilo. Apsolutno nesolidno! I Marina je besna na njega što joj nije poslao predračun troškova. Najgore od svega, Zebić zahteva da i Lazarica Press bude nosilac Copyright-a, s čim se on nikako ne slaže. Izgubio je u Zebića poverenje i ponovo traži alternativno rešenje. Samizdat? Pomišlja da knjigu objavi sam, deleći možda troškove sa Marininim Fondom. “Alternativa je nazad u Jugoslaviju, sa svim pratećim teškoćama, naročito oko publiciteta i distribucije. Iskreno tvoj, ali prilično svega sit, Džefri.”

Srećom, rad na Nušićevim komedijama odvijao se normalno i išao svojim tokom. Početkom januara Džon Morgan mi je predao odštampane pasuse. Sam sam ih odneo u Beograd i, zajedno sa Ljubom Kljakićem, isporučio Mačku, vlasniku zemunske štamparije “Program štampa”. Prve primerke smo zalili u novobeogradskom restoranu “Lido”.

Već 2. februara imao sam rezervisan avion za London, s prtljagom koji se sastojao pretežno od Nušićevih komedija. Mladić na *check-in*-u mi kaže: “Gospodine, imate ogroman *overweight*, moraćete da doplatite.” “Znam, ali verujte,

ne nosim ni rakiju, ni kajmak, ni kore za pitu, ni slaninu, ni pečeno prase. Samo knjige.“ On, radoznao, želi da zna nešto više. Kakve knjige, čime se bavim u Londonu, šta sam studirao, gde? Kad sam odgovorio na sva pitanja i, konačno, otkrio da sam u Beogradu završio svetsku književnost – primećujem na njemu dramatičnu promenu. Mesto službene strogosti – osmeh. “Gospodine, i moj tata je završio svetsku književnost! Možda ste zajedno studirali.“ Ustanovili smo da je tata nekoliko generacija mlađi i da ga ne poznajem. Ali mi je sin, kao tatinom kolegi, primio prtljag bez doplate i prijateljski poželeo srećan put. Tako se Ben Akiba, na svom prvom letu za Englesku – švercovao, zahvaljujući bolećivom Jatovom službeniku. A ja imao, konačno, neke koristi što sam, kao student, izabrao da studiram ono što sam izabrao. Međutim, opisujući svoj prtljag Jatovom službeniku, nisam mu rekao baš celu istinu. Propustio sam da pomenem da je među Nušićevim knjigama bila spakovana tek napravljena šubara za Džefrijevu suprugu Džin.

Kad god sam odlazio u Beograd javljao sam se Džefriju telefonom da ga upitam ima li kakvu želju, treba li mu šta da mu donesem. Odgovarao je da će mi javiti, kad razmisli. Želja se samo u dva slučaja odnosila na nešto drugo od Nušićevih drama koje su ga zanimale. Prvi put me je, gotovo snebivajući se, zamolio da mu donesem ploču s njegovom omiljenom srpskom pesmom, “Niška banja, topla voda“. Slušao ju je 1955. godine kad je bio u Beogradu, u kafani “Skadarlija“, u izvođenju temperamentne crnolute pevačice. Ne seća joj se imena. Pitam ga nije li to možda bila Divna Kostić, koju sam i ja slušao iste godine, na istom mestu, kad sam došao u Beograd na studije. Ko zna, bilo je to tako davno! Ali se seća da je u istom lokalnu slušao još jednu, nešto stariju pevačicu, koja je sjajno izvodila ruske romanse. Olga Jančevecka? That’s it! Kažem mu da zbog njegove omiljene pesme ni ne moram da idem u Beograd. Imam je na CD-u, u Londonu. Poslaću mu odmah kopiju. Sigurno je ne izvodi pevačica koje se seća iz 1955, ali sam uveren da ova nova – Usnija Redžepova - ne peva ništa lošije od nje. Sutradan mi se zahvaljuje što sam ga vratio u pedeset godina daleku mladost. Pitam ga da li je ikad bio u Niškoj banji. Nije, ali zna šta se tamo leći i zašto je “za mangupe živa zgodna“. O tome su ga “još onda“ obavestili beogradski prijatelji.

Drugom prilikom, želja je bila nešto komplikovanija, pa se morala i ilustrovati. Nekoliko dana pre mog polaska za Beograd, radi štampanja Nušićevih komada, javio sam se Džefriju s uobičajenim pitanjem. Sledila je priča: Kad su se, nakon objavljivanja antologije narodnih pesama u Nolit, on i Džin našli u Beogradu, obišli

su mnoge krznarske radnje, tragajući za šubarom kakvu je njegova supruga poželela da ima. Konačno su, sasvim slučajno, naleteli na krznara u Rajićevoj ulici (da li znam gde je ta ulica?) i on je napravio upravo onakvu šubaru o kakvoj je Džin maštala. Mnogo ju je volela. Ali je jednom, dok su sedeli u nekom pabu, iščezla. Mora da ju je neko ukrao! Džin ne može da je prežali. Voleo bi da iznenadi i obraduje svoju ženu, pa se pita da li bih, dok sam u Beogradu, imao vremena da svratim u Rajićevu i naručim od krznara istu, od crnog astrahana. Kažem da je Rajićeva ulica pet minuta od stana u kojem odsedam, ali da mi svakako pošalje fotografiju svoje žene sa šubarom na glavi, ili bar samo šubare, da znam šta da tražim. Odgovara da ne vole da se slikaju, ali da će mi poslati crtež, s neophodnim dimenzijama. Tako je i bilo.

Pitam krznara u Rajićevoj da li se seća možda jednog starijeg gospodina, Engleza, čijoj je supruzi, pre nekoliko godina, napravio šubaru od crnog astrahana. "Kako da ne! Evo, još čuvam njegovo pismo. Ukrali joj negde šubaru, a on naručio da joj napravim novu. Pismo stiglo baš onog dana kad su nas Englezi počeli bombardovati. Nisam hteo ni da mu odgovorim!" Ubeđujem ga da taj Englez s bombardovanjem ima veze koliko on, ili ja, ali da je sad i to prošlo, pa da se više ne ljuti na čoveka ni kriva ni dužna. Ostaviću mu crtež i dimenzije, a voleo bih da pogledam i krzno. Valjda ga ima. Nije siguran, teško se nabavlja, ali, eto, izgleda da će biti dovoljno za jednu. Da dođem za nedelju dana. Plaćanje eurima! Tako je, zahvaljujući Nušiću, Džin staru, ukradenu kapu zamenila novom.

Odmah po objavljivanju prve dve knjige (Sonjina je, nešto ranije, štampana u Londonu), složili smo se da nastavimo ovu našu izdavačku delatnost, i da predložimo Džefriju da naša treća knjiga bude njegova antologija epske poezije. Pošto nismo imali dovoljno novca da je objavimo sami, rešili smo da mu bez uvijanja kažemo da od njega očekujemo da je delimično (ili potpuno) finansira. Tokom tog delikatnog telefonskog razgovora koji sam s njim vodio, rekao mi je otvoreno da novac nije problem. Jedna od njegove tri ćerke se "dobro udala i još bolje rastavila", i voljna je da mu pomogne. U pismu od 15. februara potvrđuje sve što mi je rekao telefonom. Razume se da troškovi treba da budu što niži, ali ne na uštrb standarda. Veruje da je kombinacija moje uredničke ekspertize, Sonjine želje da proširi svoju seriju i Marininog entuzijazma za promociju knjige dobar spoj različitih talenata – "bez obzira na individualne nedostatke". Prezadovoljan je što smo spremni da objavimo prošireni reprint njegove Antologije. Prilaže disketu koja sadrži celu knjigu, osim uvodne Zahvalnice i predgovora Mjuriel Hepel, koja ga zavlači još od

novembra. Možda je odustala, sad kad je pročitala knjigu? Ako se ne javi, ostaviće predgovor Nade Milošević-Đorđević iz Nolitovog izdanja. (Mjuriel Hepel je konačno poslala tekst, koji je objavljen.) Slede pune tri stane “preliminarnih opservacija“ o tehničkim, grafičkim i likovnim detaljima: tip i veličina slova, naslovi, podnaslovi, ciklusi, fusnote, dodaci, korice, vinjete, klapne. Voleo bi da osnovna boja korica bude zelena – kao dolama kraljevića Marka! Poštovali smo manje-više sve njegove želje, osim ove poslednje. Sonjina knjiga pesama je imala zelene korice, Nušićeva crvene, pa sam ga zamolio za alternativni predlog. Poslao je, konačno, i meni i Džonu Morganu kutiju od svojih omiljenih Dunhill cigareta, kao uzorak, ali tek pošto je shvatio da će knjiga biti deo (daj Bože!) veće serije i da će se, od knjige do knjige, menjati samo boja korica, a ne i osnovni dizajn.

Čitav posao oko kompjuterske pripreme teksta se odvijao temeljno, ali donekle engleski usporeno. Nemam nameru da ulazem u tehničke i finansijske detalje celog procesa, jer bih se upleo u podrobnosti koje mi se ne čine naročito zanimljive. Džon Morgan je bio zauzet drugim poslovima, pa se rad na Džefrijevoj knjizi pomalo otegao. Prvu korekturu smo dobili polovinom aprila, a drugu mesec dana kasnije. Uzorak za korice smo od Džefrija primili tek 7. juna. Ne sećam se više po kome sam i tačno kada pasuse (i kutiju od Dunhill-a) poslao u Beograd. Ljuba Kljakić je sve uredno predao Mačku, vlasniku iste one zemunske štamparije koja je štampala Nušića. Kad sam 3. jula stigao iz Londona, knjiga je već bila gotova, štampana i povezana. Dogovorili smo se da je zalijemo na istom mestu gde i Nušićevu, u restoranu, “Lido“, preko puta hotela “Jugoslavija “.

Sledio sam se kad je Mačak iz tašne izvadio prvi primerak. Korice su bile u bojama Dunhill-a, samo ono što je trebalo da bude bordo bilo je zlatno, i obrnuto. Već sam video sebe kako se telefonski izvinjavam Džefriju i objašnjavam, objašnjavam... On je, međutim, sve primio filozofski flegmatično: *C'est la vie!* I bio beskrajno zahvalan svima koji su mu pomogli da ostvari svoju davnašnju želju. Ta zbirka srpskih narodnih epskih pesama je bila njegova “knjiga ljubavi“. Više nego u jednom smislu. Posvećena je njegovoj supruzi (*To Jean*), a posvetu je napisao na srpskom – dva stiha u desetercu, koju je tek kasnije preveo na engleski:

“Iz ljubavi knjigu posvećujem

Srcu mome, gospođi predragoj.“

Stalno je gledao da nam se, nekako, oduži. Kad smo objavljivali sledeću knjigu posle njegove dve, studiju Predraga Palavestre o jevrejskim piscima u srpskoj književnosti,

laka srca se prihvatio redaktorskog posla i temeljno pročešljao i doterao prevod. Odbijao je samo ono što je bilo vezano za rok, i opravdavao to svojom staračkom usporenošću. Ostao je, u stvari, dosledan sam sebi i satisfakciju nalazio samo u onome što ga je zabavljalo i zanimalo.

Džefri je bio od onih ljudi koji ne mogu da odole složenim izazovima. Naišao je negde 2001. na jedan kraći odlomak "Lamenta nad Beogradom" Miloša Crnjanskog. Preveo ga je, nesvestan da je to deo mnogo veće celine, i poslao mi ga na kritičku ekspertizu. Vratio sam mu ga, s komentarima, i fotokopijom cele pesme. Bio je konsterniran, ali je hrabro prihvatio izazov i počeo da je prevodi. Popravljao je prevod sve dok više nisam imao ni jedne kritičke primedbe – nekih pet ili šest verzija – i ponudio mu da ga objavim u *Kritici*.

A sve je počelo davne 1954. godine, kad se, kao artiljerijski podoficir, prijavio da pohađa kurs za prevodioce. Kako sam kaže u svom Predgovoru za Nušićeve komedije, srpskohrvatski je izabrao zbog nekoliko razloga: zvučao mu je egzotično; Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja u kojoj se moglo provesti nekoliko meseci na učenju jezika; pošto je važio za težak jezik sticanje kvalifikacije za tumača je gotovo dvostruko povećavalo godišnju platu. Posle intenzivnog devetomesečnog kursa na Londonskom univerzitetu, sledeće godine se našao u Beogradu, iznajmio sobu u porodici u kojoj niko nije govorio engleski i, glave pune deklinacija i konjugacija, pokušavao da progovori. Jedne večeri su ga njegovi stanodavci pozvali u pozorište, na Nušićevu *Ožalošćenu porodicu*. To je bila prekretnica. Posle šest meseci govorio je dovoljno tečno da, po povratku u Englesku, zadovolji ispitnu komisiju i stekne kvalifikaciju tumača za srpskohrvatski. Ali u svojoj dvadesetotrogodišnjoj vojnoj karijeri nikad nije koristio ono što je tada naučio. Po povratku iz Beograda bio je premešten u Singapur! U slobodnom vremenu je ipak nastavio da čita srpsku i hrvatsku književnost, "sa sve većim samopouzdanjem i uživanjem". Iz vojske se povukao 1970. sa činom majora Kraljevske artiljerije. Nuđen mu je potpukovnički čin, ali je odlučio da promeni profesiju i zaplovi u advokatsko-sudijske vode. Dao je ostavku - i izgubio pozamašnu otpremninu, ali nije žalio. Mogao je da se vrati svojoj staroj ljubavi. Nastanio se u jugozapadnoj Engleskoj, gradiću Pul, u Dorsetu, gde je i umro.

U proteklih pet godina osnovna tema naših razgovora je opet postao Nušić. Slao mi je čin po čin svake drame koju je prevodio – na, kako je govorio - rigoroznu kritičku ekspertizu. Između činova – razgovarali smo najviše o vremenu. Kako sad,

pod stare dane, leti! U jednom od poslednjih razgovora mi se požalio da ima utisak da je svakog dana četvrtak! Zašto baš četvrtak? Četvrtkom se iznosi đubre, ali mu se čini kao da ga svakog dana iznosi. Kažem mu da je moj problem sličan: da ne znam kad je petak, kad utorak. Zašto? Kod nas se đubre iznosi dva puta nedeljno! Smejemo se i završavamo priču – ja o svoja dva unuka, on o svojih jedanaest unučadi.

O sebi i svome radu je govorio malo i retko. Zato mi se čini da bi jedan izvod iz intervjua koji je, posle objavljivanja londonskog izdanja narodnih pesama, dao beogradskom dnevniku *Danas* ovde dobro "legao":

"U pravu ste kada kažete kako je moj pristup prevođenju epike bio potpuno drugačiji nego kod Nušića. U slučaju epskih pesama bio sam svestan njihove plemenitosti i digniteta, kao i izvanredne važnosti tih pesama u očuvanju srpskog shvatanja identiteta i ponosa u burnoj istoriji. Takođe, bio sam svestan na koji način te pesme prikazuju izuzetnu sposobnost neukih bardova koji su, iako nisu imali pristup "velikoj književnosti", osim onoga što su čuli u crkvi, uspevali da stvore takva remek-dela, uprkos vremenu u kome su živeli. Ove okolnosti odredile su moja opredeljenja. Uopšte, moji modeli jezika u prevođenju bili su kao u biblijskoj verziji Kralja Džejmsa ili kao u anglikanskom "Molitveniku" (*The Book of Common Prayer*). Nisam posebno religiozan čovek, ali kao anglikanac, odgojen sam na tim dvema knjigama, i otuda sam ih uvek smatrao nadmoćnim uzorcima izražajne snage jednostavnog govora i elegantnih fraza u približavanju dubokih priča o jednostavnim ljudima - a to je upravo ono što su i srpski pevači činili. Nušić je, s druge strane, u velikoj meri moderan dramatičar, poput Oskara Vajlda ili DŽ. B. Šoa. On je bio inteligentan dramski pisac, izraziti posmatrač apsurdnosti i budalaština tolikih ljudskih osobina, a imao je i redak satirični dar koji nikad nije skliznuo u okrutnost. Srbi, učinilo mi se, imaju mnogo zajedničkog sa Englezima, a posebno su slični kada se radi o nepoverenju prema despotskom autoritetu, izbegavanju raskoši i zajedničkom smislu za humor i ironiju. To je učinilo da prevođenje Nušića na engleski jezik bude pravo zadovoljstvo."

Da se, na kraju, vratim na Džefrijevo pismo od 14. marta 2000. godine – odgovor na moju vest o Nedovoj smrti. "Jedno jedino što se može reći je da je kraj¹, očigledno, brz i bezbolan, što njegovim prijateljima može dati malu utehu u saznanju

---

¹ u slučaju prskanja aorte

da verovatno nije patio.“ Ili, kao što mi napisa Džefrijeva beogradska prijateljica Nada Milošević-Đorđević, kad sam joj javio za njegovu smrt: “Umro je kao pravednik!“